

AMEDEO DI FRANCESCO

AZ ÉRTELEM BÍRÓSÁGA ÉS A MÍTOSZ VÉDELME: GÁRDONYI GÉZA GARABONCIÁSA

A kezdet meghatározó, halasztást nem tűrő, magával sodró. Olyan, akár egy karcolás a festő vásznán, akár a természetbe való durva beavatkozás. Mozdulatlanak tűnik, bizonytalanságban és nyugtalanságban felüggesztődve, szinte nem is érzékelve az őt átjáró titokzatos suhogást, mely beharangozza a küszöbön álló zavargást. A föld szikkadt, akár a parasztok arca, akikre szemtelen írónk figyelme irányul; a föld türelmes, akár az emberek, akik ismernek életet és halált, és eltűri a haragos égbolt meg a bosszús vendég behatolását. A folyékony mássalhangzók alliterációja hangutánzó erőt kölcsönöz a dinamikus nyelvezetnek, mely erejét a papírlapra önti, s amely valójában a festett költészet vászna szeretne lenni. Minden készen áll, beléphetünk tehát a titok, a mítosz, a történeti nosztalgia csalóka mezejére:

A zivatar hirtelen kerekedett. Csak épp egy hűs fuvallat előzte meg. Alig egy percre rá általcikázott az égen az istennyila, s rettenetes ropogással, dörgéssel kitört az égiháború.¹

Ki nem ismeri a magyarországi nyári zivatarok hatalmas, rémisztő látványát? Csontváry vagy Tornyai János² ecsetére illő nehéz, cikázó, ólomszínű fény ragyogja be a száraz föld horizontját, melynek hatalmassága Nagymagyarország („Magna Hungaria”) végtelenségeit idézi. A színek harca ez, az árnyalatok összeütközése, a szivárvány színeinek bolondos megsokasodása. Maga az elbeszélő is kezd megrémülni, elfordítja tekintetét, rosszat sejtve szinte átalakul:

A malomba menekültem. Oda futottak a szénagyújtó munkások is, és a tornác alatt meghúzódva várták, amíg elvonul a zivatar.

Az égbolt cikázásai, valamint a felhőrengeteg különleges, jól ismert, rettegett eseményt jósolnak. Ég és föld találkozása, melyet immár nem választ el a felkavart és szinte eltörölt látóhatár, úgy történik, mint őseink idején: valami irracionális hatalom irányíthatja a természet e hirtelen örületét, valamiféle szokatlan és titokzatos szereplő uralja az elemek összeütközését. Ismét a garabonciás érzését készíti elő, a zavaros lélekkel

¹ GÁRDONYI Géza: *Szegényember jó órája*. I–II. Budapest, 1964. I. 309–314.

² Elsősorban a jól ismert *Zivatar a Nagy Hortobágyon* (1903) című alkotásra gondolok; majd lásd *Bús magyar sors. Önéletrajz* (1908).

készül ismét harcba szállni. A lélek magányának, a közlés felfüggesztésének, az elnyomás királysága ez: valamiféle súly nyomasztja a szót, elfojtja a reményt, ellenségeskedést szit. Veszély leselkedik a kiábrándult emberiségre, melynek elméjét barázdaként ássa meggyökeresedett hite; oly emberiség ez, melynek szíve gyúródott, akár a bőr, de ártatlanul romantikus:

– Látjátok – mondotta az öreg Bordács a pipájával az égre mutatva –, abba mögjön a sárkány!

Bordács béresgazdája az uraságnak. Az apja és nagyapja is béres volt, és ha az ősei Ázsiából jöttek, bizonyos, hogy a Bordácsok őse hajtotta a vereckeit szoroson által a barmaikat.

A sárkány – a mítosz első szembeötlő eleme – megjelenése révén a primitív lelkekben ismét felcsillan a titokzatosság tudata, mely próbára teszi a tudomány rideg kíváncsiságát. A természet belső harca áterjed az emberek világára és mentalitások összecsapását eredményezi: az egyik a másik kivetülése, jelképe, valójában egy és ugyanaz a dolog:

A parasztok az égre bámultak. Magam is felnéztem, hogy melyik felhőben látja az öreg a sárkányt. Egy rozsdás, fekete felhőgomolyag csakugyan úgy vonult alá az égen, mintha valami benne ülő hajtotta volna, s onnan röpdöstek széjjel a cikcakkos istennyilák.

Az első benyomás az elégedettségé. Gárdonyi elégedetten utal egy olyan népi hitre, mely népének világnézetében gyökerezik; az elbeszélés révén rendkívüli jutalomban részesül, hiszen saját kulturális gyökerei erősítődnek meg ezáltal. Saját magára bízva – vagyis a történet tanítómestérére – azt a lehetetlen feladatot, hogy ábrázolja a tudomány jogát-kötelességét, hogy leromboljon bármiféle babonát. És íme, kezdődik a vita:

- Öreg – mondom neki –, látott kend valaha sárkányt?
- Hogyne láttam volna!
- Mikor?
- Mindig, mikor ilyen égháború van.
- Hát mondja el, hogy milyen!
- Milyen? Hát olyan, mint minden sárkány. Bele van takaródzva a fölkhöbe, mint mink a subába, oszt arra száll, amőre hajtják.
- Kik hajtják?
- A diák hajtja, aki rajta ül, a barboncás diák. S pipákolva ráintett nyomatékul a fejével.
- Micsoda diák?
- Hát aki előolvassa a zivatart.³

³ Az idézett részletet Pais Dezsőnél is megtaláljuk, *i. m.* 161–162., hol többek között a *barboncás* szóra kerül a hangsúly, a *garabonciás* népnyelvi változataként.

Az ősi hit hangsúlyt, komolyságot, erőteljességet követel. Apró boszszankodást érzékelünk az érintetlen emberiség e babonás szigetéről regélő mester lassú mozgásában. A mondottak megerősítik ezt az érzést, hisz a tudatlanság zavarja, meglepi, nyugtalanítja őt:

Az öreg ezt olyan meggyőződéssel mondta, mintha arról volna szó, hogy a kocsit a ló húzza, kocsis hajtja, és hát mindez igen érthető, másképpen nem is lehet. Azt hiszem, nem volt ott senki, aki a komoly öreg szavában kételkedett volna.

A játék nyilvánvaló: a mítosztól való távolság egyre csökken, a tudomány bizonyossága pedig kétségessé kezd válni. Az elbeszélő pont jókor lép közbe, és a falusi élet friss életképével ajándékoz meg minket, melyet jól őrzött tarsolyában: szereplőnk is egyetérten látszik, aki kissé elbambulya és jócskán meglepődve szinte kihasználja az alkalmat, hogy lélegzethez jusson, ahhoz, hogy új erővel folytathassa a kérdezősködést. Előbb azonban, komolyan is meg nem is, ezt gondolja magában:

Az a kérdés fordult meg az elmémbe, hogy meghagyjam-e az öreg Bordácsnak a sárkányos diákját, vagy elmagyarazzam tőle, hogy a nép is tudja: micsoda más erő keveri ránk a zivatart. Mert némely pogánykori hitünk maradékával kár ezt cselekedni. Kedvesebb az ilyen nekünk, és többet ér, mint amennyit a tudomány ad érte. De gondoltam, jobb, ha a nép is abban ismeri meg a szépet, ami igaz. A természetnek ereje a maga fenséges valóságában többet ér a legendáknál.

De vajon a babona – hiszen ezt próbálja elmondani Gárdonyi – nem szerves része-e az emberi életnek, valóságnak és titoknak? A tudomány mindenekelőtt az ember és az emberi világ ismeretét jelenti. Az ember valójában azonos azzal, amiben hisz – talán ezt sugallja Gárdonyi. Olyan egységes világ ez, mely megközelíthetetlennek bizonyul, ha idegen utakon próbáljuk megközelíteni, melyek nem vezetnek életének középpontjába. Gárdonyi ismét kiváló megfigyelőnek bizonyul, s leíró realizmusa festői módon mutatja be a színpadon levő szereplőket. A valódi főszereplő azonban kívülálló – vagy kívülálló szeretne maradni – ebben az ősi világban, mely ennyire megrögzött és mozdulatlan: a tanítómester valójában saját énjében indul felfedező útra a magyar jelleg ősi, legrejtettebb jellemvonásainak a könyörtelen vizsgálata révén, s ennek érdekében valamiféle kevéssé meggyőző kísértő angyal jelmezébe öltözik, mely megingatni akarja a magyar népnek időbeli és térbeli őstörténetében megülepedett hitét.⁴ Írónk valós személyekkel beszélget, melyek azonban ősmagyarok

⁴ Ezzel nem értek egyet, mivel az értelmezés – talán az akkor uralkodó kritikai irányzat hatására – a feltételezett felvilágosodás felé irányul, mely az elbeszélés legfőbb motivációját ihletné. A következő munkára gondolok itt: Z. SZALAI Sándor – TÓTH Gyula: *Gárdonyi elbeszélései*. In: GÁRDONYI Géza: *Szegényember jó órája*. I–II., II. kötet, 688.: „Számos elbeszélésben a megfoghatatlan rejtelmek, babonák lidércvilágában vergődő emberek szellemi elcsétségével a józan ész és a tapasztalást szegezük szembe a néptanító felvilágosult vagy

reinkarnációinak tűnnek, akiknek nem áll szándékukban lemondani közös képzeteikről, melyek tulajdonképpen szellemi háttérrel alkotnak. S Gárdonyi sem akar erről lemondani, hiszen írónk, korához igazodva, az emberi psziché legmélyebb rétegeit kutatja: a mű keletkezésének idején az ókori, az ősi, a mélyen és radikálisan szellemi szféra kutatására irányult a figyelem.⁵ Írónk-tanítómesterünk azonban olyan tudomány rideg bizonyosságai között hánykolódik, mely nem ad választ a lélek legmélyebb kérdéseire, az ősi hitet viszont támadja, attól rettegetve, hogy már nem osztozhat benne:

– Hát Bordács bátyám – mondtam neki –, látott-e már kend valaha garabonciás diákot?

– Én nemigen láttam – felelt tartózkodó hangon az öreg –, ámbátor egyszer láttam affélét, amint az országúton járt erre, hanem az apám az beszélt is eggyel.

[...]

– Bizonyos, hogy akit a kend apja látott, garabonciás volt?

– Hát hogyne volna bizonyos. Akárhányszor hallottam tőle magától.

– Ez még nem bizonyosság, Bordács bátyám!

– Tejet kért nálunk.

– Kend is kért már tejet idegen helyen, mégse garabonciás.

– Igaz, hogy egyszer kértem. Kértem ám csakugyan katonakoromban. Csak-hogy annál könyv is volt.

– Nálam is van mindig.

– Az más könyv – mondja az öreg, jelentősen rándítva borzas, szürke szemöldökén –, az, uram, olyan könyv, hogy abból mindent ki lehet olvasni.

– Mi mindent?

– Hát a pénzt vagy a kocsit. A sárkányt is avval olvassa elő a diák.

A történet szerkezete szándékosan analitikus, a mítosz minden összetevőjét megtaláljuk itt: a sárkányt, a varázserejű diákot, a tejet, a könyvet. Minden elem a helyén van, és a történet retorikai felvezetése során olyan párbeszéd tárul elénk, mely valamiféle csapdát állít, vádló vallatás azon

éppen csak nevetető szavai.” Bár meggyőzőbb MEZEI József elemzés: *Gárdonyi pszichológizmusa*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1964. 449.: „A falu és a város szimbolikus jelentésűek a korban. Két életforma, két morál naivan egyszerűsített szimbólumai. Gárdonyi a faluban hisz, a régiiben, az állandóban, a biztosban, szeretné megváltani a várost, beoltani egy kis vidékkel, mint ahogyan Bródy is tette. Utópia, irigylendő naivitás vagy bosszantó tájékozatlanság? Aligha fontos ez, minthogy nem településben, foglalkozásokban, osztályokban gondolkodott, hanem erkölcsi eszményekben, a falu megtalálható volt a városban, a város a falun.” Így hát nem tűnik megfelelőnek E. NAGY Sándor értelmezési javaslata: *A korszerű Gárdonyi-kép problémái*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1967. 140–150.

⁵ Helyénvaló tehát MEZEI József megjegyzése, i. m. 452.: „A romantika egységes nemzethite, a népi romlatlanságban, érintetlenségben vélt ősi nemzeti eszméje találkozott a naturalizmus milió-ábrázolásával. [...] A romantika nemzetkonceptiója az ősi szokások, erkölcsök egyszerűségéhez, a naturalizmus nemzetkonceptiója a primitív ösztönök egyszerűségéhez tért meg. Gárdonyi lélektani-erkölcsi szubjektívizmusa nem engedte a maga közelébe ennek az ösztönösségnek elemi megnyilvánulásait. Ő a természetes lélek megnyilvánulásait, tiszta érzéseket, nem az indulatokat, a természetes ösztönt akarta bemutatni.”

céllal, hogy ellentmondó kijelentésekre bírja a legendás esemény „szemtanúit”. Gárdonyi azonban nem tűnik a saját elméletében biztos ügyésznek, vagy mindenképpen olyan vallató, aki szimpatizál a feltételezett bűnösökkel. Az ügyészi eljárásnak azonban az igazság megerősítéséhez kell vezetnie: de vajon helyes-e ennek történnie? – mintha ezt kérdezné magától az író. Egy emberiséget kell megmenteni a tudomány hatásosságán túl, a természetes jószágot kell megőriznünk a modernista erőszak megpróbáltatásai ellen, egy embert teszünk ki a gyanakvás kísértéseinek, vagy pedig megerősítjük saját meggyőződéseiben. Az eljárás rideg, kegyetlen, könyörtelen: a felbukkanó bűnjelek súlyosak, úgy tűnik azonban, hogy a bírónak nem sikerül hatásosan visszautasítania azokat a „bizonyítékokat”, melyeket a vádlottak hoznak az ősi hit védelmére. A csoda általános, őszinte, a szereplők pedig elképednek, megdöbbennek: honnan ered ez az abszurd feltevés, mely kétségbe vonja a kétségbevonhatatlant, a megváltoztathatatlant, a megbonthatatlant? A bíró határozottnak tűnik, de mindenképpen jóindulatú, készséges, megértő. Nem tagadja meg a védelemnek azt a lehetőséget, hogy újabb bizonyítékokat hozzon; igazságszomja antropológiai kíváncsisággá, cinkossággá, megértésvágygá alakul.

Gárdonyi ügyes, de ugyanakkor ravasz is. Népét és faluját képviselni számára küldetés, együttérzés, olyan vád, mely védőbeszéddé alakul. Nem önelégülten lép be azon emberek világába, akik szerves egységben élnek tájjal és természettel. Tollának érintése könnyed, iróniája finom, édes, és sosem csap át csípős szatírába, akkor sem, amikor az ősi hit bizonyosságát nehéz próbára teszi. Írónk nem is cselekedhet másképpen, hiszen a kétely készletet gondolkodásra, nem a fennhéjázás; a „pietas” segíti a megértést és az elfogadást, nem pedig az ítélet.

A „tárgyalás” valójában egy hullámzó párbeszéd, gyakori tömör, csattanós kifejezések és hosszú, leíró erejű szünetek váltakozása, melyek szárnyalni engedik a gondolatot; és a bíró is ügyesen váltogatja a mosolyt haraggal, s a hallgató türelmességét a kihallgató fél szigorú, sürgető lendületével. Útjai következtében a szimpatikus, makacs Bordácsunk nemkülönben szilárd érvelései bizonytalanná válnak, meginognak, hitetlenkedve és csodálkozva mindazon, ami vele történik, azon ismeretlen és furcsa pusztító hatású erő révén, mely tönkre akar tenni egy sziklaszilárdnak feltételezett világot. De íme a hatásos jelenet, mely segítségére siet:

– Valami hírt hoz a Döme!

[...]

A malom tornácán mindenkinek a szeme elnyílt. Magam is kíváncsi voltam, hogy mit látott Döme juhász.

– Hát – azt mondja –, ahogy a faluba érek, egyszer csak elillog-villog melletttem a diák. Majd leestem a számárrul, úgy megijedtem túle. Mert nem tudtam, hogy mögöttem jön, csak mikor elibém-elöttem elnyilamodik a két kis ezüist kerékkal. Tyú, az argyéulusát, mondok, még jó, hogy nem állott velem szóba! Nézöm-

nézöm, hogy hogyan nyargal előttem. Hát úgy nyargalt, hogy a levegőbe járt a lába, oszt előtte is egy kis ezüstkerék, mög utána is. De úgy mönt az, hogy a nyúl se jobban. Benn vót a faluba egy szömpillantás alatt. Mit is akarhat vajon? Hát a paphon nyitott be, oszt hogy a pap nem volt otthon, hát az asszonytul kért tejet. Az asszony adott is neki, de vagy nem jót adott, vagy nem eleget, mögen csak kigyűtt csakhamar. Mán akkor ott vót az egész falu a plébánia körű. En is ott vótam. Mondok, mögnézöm, milyen a barboncás, mert sokat hallottam mán az effélirű. De csak annyit láttam, hogy szép úri formájú legény, oszt sárga ruhába jár. Jobban nem nézhettem mög, mert ahogy az asszony nép széjjelröbbsent, hát ú se beszélt senkivel, úgy elnyilamodott onnan, mint a veszőtt fene.

A szénagyűjtő nép diadalmasan nézett rám. Az öreg Bordács hozzám fordult, és nagy diadalmasan nézett:

– No, tanító uram, hát mibül kereködött a zivatar?

A mese elvontsága és a realiztikus keret egymást váltják és beépülnek e rövid elbeszélés szerkezetébe. Az író felidézi a konkrét falusi hátteret, hogy hihetőbbé tegye a vizsgálatot, mely valójában időfeletti és bármilyen meghatározott téren kívüli. A falu konkrét helyszín, de ugyanakkor a lélek tere is, ahol értékredek és életértelmezések összecsapására kerül sor. Ezt tanúsítják az elbeszélői én narratív eljárásai, melyek sokoldalúak, különfélék, kaméleonszerűek. A narrátor veszélyesen elrejtőzik az elbeszélés anyagában, szétmorzsolja azt, ezer darabra töri a nézőpontot, mely megsokszorozódik a krónikaszerű riportban és szubjektívvá válik a lírai látomásban.⁶ Szinte túlságosan egyszerű kiemelni azt az eljárást, melyben Gárdonyi hol a vádló, hol a vádlott szerepében tetszeleg, azzal a szándékkal, hogy e szemtelenül vizsgáló módon bemutassa kétkedő felvonulását a merengés utján: a tárgyalás önmagunkra irányul, saját lelkiismeretünkre, saját tudálékos és öntelt büszkeségünkre. A kihallgató-tanítómester néhány rövid és nagyszerű kijelentés révén elhatárolja magát, és vesztesként kerül ki, hiszen bár érvei sürgetőek, de nem meggyőzőek, bár pontosak, de elégtelenek. A garabonciás ezúttal ismét győzedelmeskedett.

⁶ Ily módon a magam részéről Gárdonyi elbeszélő műveinek az értékére mutatok rá, melyet annak idején már aláhúzott NÉMETH G. Béla: „Az én falum” írója – „Az én falum” világa. In: uó.: *Századutóról – századelőről. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1985. 153.: „Novellák ezek vagy »csak« vallomások, lírai rajzok? Ezek is, azok is, egyikük sem. Nemcsak megférnek egy keretben, nemcsak kiegészítik egymást, hanem föl is erősítik hatásaikat kölcsönösen. A világ értelmén magában szemlélődő lelki atmoszférájában szimbolikussá nőnek a szokásos napi bajok, örömök, szerencsétlenségek; s bensőséges jelképhordozóvá mélyülnek a napi gesztusok, a szürke árnyak és a színes villanások. Egyik keretet ad a másiknak, s mindkettő túlmutat önmagán.”